

Аскарров Носиржон Ибрагимович,

*Келиб тушган сана 10 март, 2018
Эълон қилинган сана 20 май, 2018.*

Ўзбекистон Республикаси Президенти
хузуридаги Давлат бошқаруви Академияси
2 курс тингловчиси, Фарғона вилояти
Бағдод тумани прокурори ўринбосари,
Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси
Ижтимоий қонунчилик ижроси устидан
назорат бошқармаси бошлиғи дублёри.

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9130-2018-2-3>

НОМЛАНМАГАН ШАРТНОМАЛАРНИНГ ЗАМОНАВИЙ ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАРДАГИ ЎРНИ

Аннотация: қонунчиликда кўрсатилмаган янги шартномалар шакллари қидириш фуқаролик муносабатлари иштирокчиларининг доимий шартномалар шакллари соддалаштириш фаолияти билан боғлиқ. Ушбу мақолада номланмаган шартномаларни вужудга келиши ҳамда мазкур шартномаларнинг турлари ва таркиби таҳлил қилинган. Бундан ташқари, мақолада номланмаган шартномаларнинг замонавий турларига ҳам алоҳида эътибор қаратилган. Мақолада номланмаган шартномаларнинг қонунчиликнинг ўхшашлик тамойили бўйича қўллашнинг ўзига хос тарафлари таҳлили қилинади. Шартноманинг мазкур тури бўйича хорижий ва миллий олимлар фикрлари таҳлил қилинади. Мақолада номланмаган шартномаларни юридик жиҳатдан тўғри расмийлаштириш нафақат Ўзбекистон балки бутун дунё фуқаролик ҳуқуқининг устувор йўналишларидан бири эканлиги қайд этилган.

Калит сўзлар: номланмаган шартномалар, ҳуқуқий муносабатлар, фуқаролик ҳуқуқи, аралаш шартномалар, аналогия, нотипик битимлар, тартибга солинган муносабатлар, қонун ижодкорлиги.

Аннотация: поиск новых конструкций договоров, не описанных в законодательстве, связан с непрерывным поиском участников соглашений упрощённых и взаимовыгодных условий договоров. В данной статье описан ход возникновения непоименованных договоров с проведением анализа типологии и структуры таких соглашений. Кроме этого в статье уделено особое значение современным типам заключаемых непоименованных договоров. Также в статье проанализирован вопрос применения аналогии права к непоименованным договорам. Изучены мнения зарубежных и отечественных учёных по данному вопросу. Отмечено, что изучение вопроса правильных и юридически грамотно составленных непоименованных договоров на сегодняшний день является одной из приоритетных отраслей гражданского права не только в Узбекистане но и во всём мире.

Ключевые слова: непоименованные договора, правовые отношения, гражданское право, смешанные договора, аналогия, нетипичные соглашения, не установленные правовые отношения, правотворчество.

Annotation: the search for new constructions of contracts not described in the legislation is connected with the continuous search for participants of agreements of simplified and mutually beneficial contract terms. This article describes the course of the emergence of unnamed contracts with the analysis of the typology and structure of such agreements. In addition, the article attaches special importance to modern types of non-named contracts. Also, the article analyzes the application of the law analogy to unnamed treaties. The opinions of foreign and domestic scientists on this issue have been studied. It is noted that the study of the issue of correct and legally well-written unnamed contracts is one of the priority branches of civil law not only in Uzbekistan but throughout the world.

Key words: unnamed contracts, legal relations, civil rights, mixed contracts, analogy, atypical agreements, not established legal relations, law-making.

2017 йил давомида мамлакатимизда Ҳаракатлар Стратегияси доирасида барча соҳаларда улкан ўзгаришлар амалга оширилди. Ҳуқуқий соҳада ҳам ушбу йил давомида янгиланиш ва мавжуд муаммоларни очиқ ифода этиш ва уларни ечимини аниқлаш бўйича муайян ҳаракатлар амалга оширилди. Ушбу ўзгартиришлар асосан мавжуд қонунчиликни либераллаштириш ҳамда фуқароларга ижтимоий фаол бўлишлари учун қўшимча имкониятлар яратишдан иборат бўлди. Мисол учун, хорижий валютанинг конвертациясининг соддалаштирилиши, фуқароларнинг мулкдор бўлишга доир ҳуқуқларининг кенгайтирилиши жамият учун қўшимча имкониятлар яратиш берди. Қўшимча имкониятлар яратилиши эса қўшимча мажбуриятлар ва янги турдаги, олдин қонунчиликда тартибга солинмаган муносабатларнинг вужудга келишини тақазо этади.

Бу каби муносабатлардан бири сифатида номланмаган шартномаларни кўрсатиш мумкин. Номсиз деб амалда жамиятда мавжуд бўлган, бироқ қонунчилик нуқати назаридан тартибга солинмаган муносабат тушинилади. Номланмаган шартномаларни тузиш бўйича қонунчиликда бирор бир чеклов мавжудми, номланмаган шартнома концесуал шартномалар тоифасига кирадими ёки ҳақиқий шартномалар тоифасига мазмунидаги саволлар бугунги кунда долзарбдир.

Мавжуд қонунчилигимизни такомиллаштириш ҳамда давлат томонидан мазкур соҳани тартибга солишни такомиллаштириш учун ушбу саволларга жавоб топши зарур.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси (кейинги матнларда ФК) 354-моддаси 3-бандида номланмаган шартномаларни тузиш мумкинлиги белгиланган бўлиб, унинг моҳияти

фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар субъектлари учун қонун ва бошқа ҳужжатларда кўзда тутилган ҳамда кўзда тутилмаган шартномани тузиш имкониятининг мавжудлиги билан ифодаланади. Таъкидлаш лозимки, фуқаролик ҳуқуқи назариясида шаклланган номланмаган шартномаларнинг мазмун-моҳияти айнан қонунда белгиланган "Тарафлар қонун ҳужжатларида назарда тутилмаган шартномани ҳам тузишлари мумкин" деган қоида асосида очиб берилган Бундан номланмаган шартнома деганда амалдаги фуқаролик қонунчилигида мустақамланмаган (номланмаган) шартнома деб хулоса чиқариш мумкин.

Юридик адабиётларда, кўпинча, фақат ФКда мустақамланмагани номланмаган шартномаларни аниқлашга доир қўшимча асослашлар эътиборни ўзига тортади.

Хусусан, Р.Д.Рўзиев лизинг шартномасини таҳлил қилар экан, ушбу шартномада мулкни сотиб олишдаги ижарага берувчи ва ижарага олувчининг иштирокидан ташқари кодексда тартибга солинган ижара шартнома муносабатлари, яъни мулкни ҳақ эвазига топшириш шартнома муносабатлари ҳам акс этганлигини, шартноманинг йўналтирилганлик мазмуни "лизинг" тушунчасидан кенгроқ бўлганлиги боис қонун чиқарувчи лизинг шартномасини ижара шартнома муносабатларига асосли равишда киритган ва ушбу шартнома ФКнинг 354-моддасига риоя қилинган ҳолда тузилган деган хулосага келган[1].

Маълумки, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг (ФК) 364-моддасига кўра шартноманинг нарсаси тўғрисидаги шартлар, қонун ҳужжатларида бундай турдаги шартномалар учун муҳим ёки зарур деб ҳисобланган шартлар, шунингдек

тарафлардан бирининг аризасига кўра келишиб олиниши зарур бўлган ҳамма шартлар муҳим шартлар ҳисобланади.

Қонунчиликда мустаҳкамланмаган шартномалар предмети ва мазмунини ташкил этувчи муносабатларни қонунчилик билан тўғридан-тўғри тартибга солишнинг мавжуд эмаслиги битим матнини тузаётганда баҳсли, зиддиятли вазиятларда қандай меъёрлардан фойдаланиш бўйича кўпинча тартибсизлик тасаввурини пайдо қилади.

ФК тўғридан тўғри бўлмасада, номсиз шартномалар тўғрисида фақатгина иккита моддада эслатгани боис, меъёрларнинг қолган асосий қисми, гўёки ушбу меъёрлардан четлаштирилгандек. Номланмаган шартномани ФК ёки бошқа ҳуқуқий ҳужжатларнинг алоҳида моддаларига, параграфларидан бирида аниқ берилмаганлиги сабабли, қулай қоидани топиш учун бутун қонунчилик бўйича "излашга" мажбур қилади. Бу эса суд амалиётини таҳлил қилганда аниқ кўринади.

Номланмаган шартномаларни ҳуқуқий тартибга солиш масалалари номланмаган шартномани тузиш ҳуқуқини амалга оширишнинг чекланганлиги муаммолари билан чамбарчас боғлиқ. Шундай ёки бошқача бўлганда ҳам, агар номланмаган шартномалар тўғрисида гапирадиган бўлсак, шартлашувчи томонларнинг ўзаро шартнома салоҳиятини амалга оширишни чеклайдиган қоидалар фуқаролик қонунчилигида мустаҳкамланган бўлиб, муаммо қай тарзда ва қандай тартибда ушбу қоидаларни ҳамда бошқа тартибдаги қоидаларни уларга нисбатан қўллаш лозимлигидан иборат.

Шубҳасиз, бунга ўхшаш масалаларни ҳал қилаётганда, албатта камчилик ва

ўхшашлик тушунчаларига дуч келамиз. Фуқаролик ҳуқуқида камчилик тушунчасининг турлича изоҳлари учрайди. Айримлар камчилик деб "амалдаги қонунчилик тизимида ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солишни талаб этадиган масалани ҳал этувчи ҳуқуқий қоидаларнинг мавжуд эмаслигини", бошқалар эса - "ҳуқуқий тартибга солишнинг тўлиқ ёки қисман мавжуд эмаслиги, ҳақиқатдан тартибга солишни талаб этадиган ва бажариш учун мажбурий бўлган ҳуқуқий қоидаларсиз муносабатларнинг тегишли соҳаси нормал ҳолатда фаолият юрита олмаслигини" айтишади[2]. Ҳақиқатдан, у ёки бу масалани ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солилмаганлиги ҳар доим ҳам шунга ўхшаган муносабатларнинг нормал фаолияти йўлида қандайдир тўсиқ бўлавермайди; исталган, айниқса фуқаролик қонунчилиги муносабатларининг тартибга солинишининг турли-туманлиги таъсирида мунтазам равишда ривожланади. Шунинг учун камчиликлар ҳуқуқни ҳам, шунингдек қонунчиликни ҳам табиий ва ажралмас таркибий қисми бўлиб қолаверади.

Замонавий фуқаролик қонунчилиги нуқтаи - назаридан камчилик бўлиб, қачонки муносабатлар тўғридан-тўғри қонунчилик ёки томонлар битими билан тартибга солилмаган ва уларга нисбатан қўлланиладиган тадбир-корлик муносабатлари тажрибаси мавжуд бўлмаган вазият ҳисобланади. Исталган ҳуқуқий ечим ҳуқуқий асосга ҳам эга бўлишини ҳисобга олган ҳолда[3], шунга ўхшаш вазиятларни ҳал этиш воситаси бўлиб қонунчиликни ўхшаш бўйича қўллаш - аналогия ҳисобланади.

Айрим фуқаролик ҳуқуқи мутахассислари илмий ишларида қуйидаги фикр ҳам учрайди. Унга кўра

ҳавола этилган меъёрлардан фойдаланган ҳолда ҳуқуқ меъёрларини қўллаш, "қонун чиқарувчининг ўзи томонидан киритилган" меъёрларни аналогия бўйича қўллашдан бошқа ҳеч нарса эмас[4]. Бу фикрнинг асосиз эканлигини исботлаб, таниқли рус олими М.И.Брагинский шундай дейди "...ҳавола қилинган меъёр ва унинг олувчиси ўзи билан қонунга киритилган ягона ҳатти-ҳаракатлар қоидасини ифодалайди", бундан фарқли равишда аналогия "қонунда аниқланган камчиликни тўлдириш вазифасини бажаради"; "ҳавола меъёрини аналогия бўйича қонунни қўллашдан фарқи шундан иборатки, охирги ҳолатда шунга ўхшаш меъёрни томонлар ёки юзага келган баҳсни кўриб чиқувчи суд, биринчи - ҳавола меъёрида - қонун чиқарувчининг ўзи белгилайди". Рус олимининг юқоридаги фикрларига қўшилган ҳолда қонун аналогисини номланмаган шартномаларга қўллаш доим ҳам кутилган самара бермаслигини таҳкидлашимиз лозим.

Масалан, бирор маҳсулотни олди берди шартномаси доим ҳам олди сотди шартномаси асносида тузилиши ва кўриб чиқилиши мумкин эмас. Электрон домен, яъни веб сайтларнинг номини сотиш туғрисидаги битимга назар солайлик. Бу битимга асосан бир юридик шахс иккинчи тарафга - юридик ёки жисмоний шахсга муаян домен исмини (мисол учун tadqiqot.uz) ни сотади, иккинчи тараф эса сотиб олади. Алба ушбу "сотиб олиш" бир икки ёки ўпи билан беш йилга ушбу домендан фойдаланишни назарда тутади. Ушбу битимни олди сотди ёки ижара шартномаси сифатида баҳолашимиз мумкинми? Олди сотди шартномасида сотилаётган маҳсулот сотувчи тегишли бўлиши ва шартномадан сўнг тўлиғича сотиб

олувчига берилиши лозим. Бу ҳолатда домен исми на сотувчига тўлиқ мулк ҳуқуқи асосида тегишли на сотиб олувчи уни ўзи истаганича тасарруф эта олади. (мисол учун қайта сота олмайди). Ижара шартномасининг асосий шартларида бири бу ижара объектининг ижара олувчига унинг табиий амортизацияси билан боғлиқ ҳаражатларни инобатга олган ҳолда муаян ҳақ эвазига ёки текин фойдаланиш учун топшириш. Доменни сотиб олиш шартномаси ижара шартномасига яқиндек кўринсада, бироқ унда ҳеч қандай табиий амортизация ҳақида гап йўқ. Деман биз ушбу шартномани номсиз, номланмаган артнома сифатида баҳолашимиз мумкин бўлади.

Фуқаролик ҳуқуқи томонидан номланмаган шартномаларни аналогия ёрдамида тартибга солиш лозим ва муҳим деган ушбу далил тасдиқланади. "Қонун аналогияси аввалгидек қонунчилик билан тартибга солинишдан ташқарида қолган шартномаларга нисбатан қўлланилиши мумкин, масалан, сақлаш шартномаси ҳисобланмайдиган мулкни кўриқлаш бўйича шартнома"[5].

Қонунчилик билан мустаҳкамланмаган шартномалар билан умумий хусусиятга эга бўлмаган номланмаган шартномаларни ўзига хос хилдаги унитар номланмаган шартномалар ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солинишига мурожаат этамиз.

Номланмаган шартномаларга нисбатан қандай меъёрлар ва қандай тартибда қўлланилиши туғрисидаги баҳслар олдинги давридаги фуқаролик ҳуқуқи мутахассислари ўртасида ҳам мавжуд эди.

Масалан цивилист олим О.С.Иоффе шундай тахмин қилган, "қонун билан мустаҳкамланган типик шартномалардан бирини қамраб олган ўзига хос

шартномани тузганда, у ушбу типдаги шартнома тўғрисидаги қоидаларга бўйсунган бўлади. Қачонки қонунга зид келмайдиган, аммо у билан назарда тутилмаган ҳам янги типдаги шартнома мажбурияти шаклланганда, уни меъёрлаш қонун аналогияси бўйича ёки лозим бўлган ҳолатларда ҳуқуқ аналогияси бўйича амалга оширилиши лозим"[6]. Моҳияти бўйича муаллиф турли номланмаган шартномалар учун турли қоидалар ўрнатишга уринган. Бошқа шартномалар билан ўхшаш хусусиятларга эга биринчи шартномаларга ушбу шартномаларга тааллуқли қоидалар қўлланилиши лозим. Бундан ташқари муаллиф ушбу таъриф билан қуйидагини бавосита ўрнатди, яъни номланмаган шартнома бўлиб нафақат ҳуқуққа маълум бўлган шартномаларнинг биронта типига тўғри келмайдиган шартномалар, балки қонун билан мустаҳкамланган шартнома типларининг бири билан қамраб олинган шартномалар ҳам ҳисобланади. Шу тарзда, номланмаган шартномалар деганда бу -нафақат маълум бўлган шартномалардан биронтаси билан умумий хусусиятга эга бўлмаган шартномаларни, балки ўзига хос хусусиятлари ҳисобга олинган, қандайдир тартибга солинган шартнома типига (хилига, турига) кирадиган шартномалар деган хулосаларнинг тўғри эканлигига яна бир маротаба ишонч ҳосил қиламиз.

Аммо, О.С.Иоффе томонидан қилинган хулосалар саволлар ҳам туғдиради. Агар ушбу "типдаги" шартнома меъёрлари ўз хусусияти, хоссаси, моҳияти бўйича қўлланилиши мумкин бўлмаса, қандай меъёрларни номланмаган шартномаларга нисбатан қўллаш мумкин? "Янги типдаги" номланмаган шартномалар учун эса аввал аналогиянинг қайси туридан

фойдаланиш лозим, шунингдек умуман мажбурият ҳуқуқининг умумий меъёрларини қўллаш лозимми?

Аралаш ва типик бўлмаган шартномаларга диссертация тадқиқотини бағишлаган В.А.Писчиков шундан келиб чиқадики, яъни "шартномалар тизимида ўрин эгаллаш эҳтимолига қодир исталган шартномада, унда мавжуд шартнома конструкцияларининг аломатларини (таркибий қисмларини) аниқлаш мумкин, Аммо, шунга қарамасдан қонунчиликда мавжуд бўлмаган бўшлиқни фақатгина маълум шартнома конструкцияси меъёрлари ёрдамида тўлдириш зарур деб ҳисоблайди. Муаллиф, биринчидан, амалдаги қонунчиликка мувофиқлигини аниқлаш учун номланмаган шартнома шартларини ўрганиб чиқишни таклиф этади. Шу муносабат билан, унинг фикрича, аввал битимлар кейин мажбуриятлар тўғрисидаги ва фақат шундан сўнг - шартномалар тўғрисидаги умумий қоидалар қўлланилиши лозим. Иккинчидан, "ФК назарда тутилган шартнома моделлари таркибий қисмларига ўхшаш аломатларни аниқлашни таклиф этади. Агар янги шартнома типик шартноманинг турдош аломатлари билан таърифланса, унда бу унга нисбатан тегишли меъёрларни қўллаш учун асос бўлади", Улар номланмаган шартноманинг ўзига хос хусусиятига зид келмайдиган қисмида қўлланилиши лозим. Шу билан бирга муаллиф тахминича, шунга ўхшаш шартномалар тўғрисидаги меъёрларни янги ҳуқуқий муносабатларга нисбатан қўллаш, ҳуқуқ аналогиясини қўллаш имконини йўққа чиқаради. Шунингдек, "уларнинг шаклланмаганлиги таъсирида" тадбиркорлик тажрибасини қўллаш тўғрисидаги барча мақсадлар истисно этилади. Бир вақтнинг ўзида

номланмаган шартномалар тadbиркорлик муомала қоидалари билан, шунингдек, уларнинг мажбурият ҳуқуқи умумий қоидаларига зид келмаслиги шароитида томонлар билан келишилган бевосита унинг шартлари билан тартибга солиниши мумкин[7].

ФК матнига мажбурият ҳуқуқининг умумий қисмини ўз-ўзидан қўшилиши, нафақат кодекснинг алоҳида қисмида мустақамланган аниқ бир шартномалар учун, балки номланмаган шартномалар учун ҳам улкан аҳамиятга эга. Биринчилар учун - бу ҳуқуқий воситаларнинг муҳим тежалиши. Чунки уларнинг қўлланилиши "қонун чиқарувчини алоҳида типдаги шартномаларга бағишланган ФК бобларида умумий қоидани қайтадан ҳосил қилишдан озод этади". Ундан ташқари, улар турли хил, турдаги шартномаларни ягона тарзда тартибга солишни таъминлайди. Номланмаган шартномалар учун умумий қоидалар уларнинг ҳуқуқий тартибга солишдаги бўшлиқни йўқотишга имкон беради. Умумий қоидаларнинг мавжуд эмаслиги шароитида қонунчиликка ноъмалум бўлган шартномаларни тузган шартлашувчи томонлар, шубҳасиз уларни тартибга солиш муаммоси билан тўқнашган бўлар эди. Чунки барча ҳуқуқ ижодкорлиги ҳам шу қадар юқори даражага эга эмаски, янгидан ташкил этилган шартнома унинг мазмуни бўйича мукамаллиги ва тўғрилиги нуқтаи-назаридан ФК умумий қоидаларига мувофиқ келади деб таъкидласак. Янги шартнома моделини мустақамлайдиган меъёрлар "унинг етарли даражада индивидуаллаштириши таъминлангандан сўнг ва шу билан бирга тегишли моделдан фойдаланишда пайдо бўладиган алоҳида масалаларни ҳал қилишнинг мақбул усуллари аниқлангандан сўнг пайдо бўлади;

...янги моделларнинг етарли даражадаги амалиёти шаклланиши лозим. Натижада махсус ҳуқуқий тартибга солиш амалиётдан ортда қолиши мумкин. Ва ушбу камчиликларни бартараф этиш усулларида бири бўлиб умумий меъёрларга мурожаат этиш хизмат қилиши мумкин"[8].

Мажбуриятларни бажариш умумий қоидалари мажбурият шартлари ва қонун талабларига ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатларга мувофиқ тегишли тарзда бажаралиши лозим деган қоидани ўз ичига олади. Бундай шартлар ва талаблар мавжуд бўлмаганда тadbиркорлик тажрибасига ёки бошқа тақдим этиладиган талабларга мувофиқ бажарилиши лозим.

Қонун чиқарувчи "махсус қонун умумийни сиқиб чиқаради" деган тамойилни ҳисобга олган ҳолда, Шартномадан келиб чиққан мажбуриятларга, агар ушбу бобнинг қоидаларида ва ушбу Кодексда шартномаларнинг айрим турлари тўғрисида баён этилган қоидаларда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, мажбуриятлар тўғрисидаги умумий қоидалар (ФК 234-352-моддалари) қўлланилади. Ўз навбатида, бир томонлама битимларга нисбатан мажбурият ва шартномалар тўғрисидаги умумий қоидалар қай даражада қонунга, битимнинг бир томонлама хусусиятига ва моҳиятига зид келмаса, шу даражада қўлланилади. Битимнинг бир томонлама хусусияти билан шартномани тузиш, ўзгартириш ва бекор қилиш тўғрисидаги қоида зиддиятга киришади, агар бу ҳаракатлар икки ёки ундан кўп томонлар ҳоҳиш-иродаси бўйича амалга оширилса. Шартнома ва битимлар тўғрисидаги умумий қоидаларга бағишланган боблар ўз мазмуни бўйича бир-бирига нисбатан

рақобатдош ҳисобланмайди; Тартибга солишнинг умумий предметига эга масалаларида, масалан 107 ("Битимнинг ёзма шакли") моддасининг битим (шартнома) шаклида уларнинг ўзаро тўлдириши кўринадиган [9]. Номланмаган шартномалар эркинлигини чекловчи сифатида кўриб чиқилган, аввалги параграфларда таҳлил этилган императив қоидалар, шунингдек, шартномалар, мажбуриятлар тўғрисидаги умумий қоидаларга ҳам, ва битимга бағишланган бобга ҳам фақатгина қўшимча ҳисобланади.

Кўринадиган, бошқа шартномалар билан умумий аломатга эга бўлмаган номланмаган шартномаларни тартибга солиш учун, уларни тартибга солиш предметига нисбатан мос равишда ФК битимлар, мажбуриятлар ва шартномалар тўғрисидаги бобларидан фойдаланиш зарур. Қандайдир саволлар бўйича қарама-қаршиликлар аниқланганда - қонун талабларига амал қилиш лозим: бир томонлама номланмаган битимлар, мажбуриятлар ва шартнома тўғрисидаги умумий қоидалар билан тартибга солинадиган, агар бу қонунга, бир томонлама хусусиятга ва битим моҳиятига зид бўлмаса. Номланмаган шартномаларга нисбатан шартномалар тўғрисидаги умумий қоидалар қўлланилади. Мажбуриятлар тўғрисидаги умумий қоидалар эса, агар бошқаси ("Шартнома тушунчаси ва шартлари") қоидалари билан назарда тутилмаган бўлсагина қўлланилади. Ўз навбатида, битим тўғрисидаги бобнинг қоидалари мутлақ номланмаган шартномаларга нисбатан қўлланилиши лозим, агар бу қонунга, шартноманинг икки томонлама хусусияти ва моҳиятига зид келмаса.

ФК умумий қисмидаги ушбу барча меъёрлар, қонун аналогиясидан фойдаланилмаган ҳолда мутлақ

номланмаган шартномаларга нисбатан тўғридан-тўғри қўлланилади. Чунки мажбурият ҳуқуқининг умумий қисми қонунда ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатларда мустақамланган шартномаларга ҳам, шунингдек ўз "қонунчилик рўйхатидан ўтмаган" янги шартномаларга ҳам тегишли.

Қонун аналогиясини қўллаш талабларидан бири бўлиб ўхшаш муносабатнинг мавжудлиги ҳисобланади. Шартномаларнинг аниқ хил ва турларини тартибга солувчи меъёрларда мутлақ номланмаган шартномалар учун ўхшаш аломатларни топишнинг имконияти йўқлиги туфайли, мажбурият ҳуқуқининг махсус қисмида ушбу "ўхшаш" аломат мавжуд бўлган меъёрни излаш жуда қийин ёки бунинг умуман иложи йўқ. Шундан хулоса: мутлақ номланмаган шартномаларга ФК махсус қисмининг, бошқа қонунларнинг меъёрларини қонун аналогиясидан фойдаланган ҳолда қўллашнинг имкони йўқ ҳисобланади.

Қонун аналогияси ишлатилмаслигини ҳисобга олган ҳолда, агар қонунчилик билан тартибга солинмаган муносабатларга нисбатан тадбиркорлик тажрибаси қўлланилса, ҳуқуқ аналогияси фақат, қонун аналогиясини ишлатиш учун шароит бўлмаса тадбиқ этилади. Бундан тадбиркорлик тажрибаси мавжуд бўлса, аналогияни қўллаш умуман мақбул эмас деб хулоса қилиш мумкин.

Агар муносабатлар тадбиркорлик муносабатлари тажрибаси, томонлар келишуви, мажбурият ҳуқуқининг умумий қисми билан тартибга солинмаган бўлса, мутлақ номланмаган шартномаларга нисбатан ҳуқуқ аналогиясини қўллаш лозим. Яъни, томонлар, суд ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларни белгилашнинг қарор

қабул қилиш механизми ва фуқаролик қонунчилиги моҳиятидан, ҳалоллик, ақл-идрок, адолат талабларидан келиб чиқиб тартибга солишнинг бошқа усули мавжуд бўлмаганда амалга ошириши зарур бўлади. Ҳуқуқ аналогияси ҳавола қилган нарса ўзи билан битимлар мажмуининг асосий тамойилларини акс эттиради, улардан бири ФК моддаларида аниқ мустаҳкамланган [10], бошқалари у ёки бу меъёр матнига бавосита киритилган. Моҳияти бўйича ФК ва бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг исталган моддаси умумий тамойиллардан келиб чиқиб, субъектларнинг ҳатти-ҳаракатларини белгилайди, яъни қайд этилган тамойиллар кўринмаса ҳам, аммо улар қонунчиликнинг барча хусусиятларида мавжуд бўлади", [11] ҳеч бўлмаганда бу тахмин қилинади [12]. "Ўрнатилган қоидалар ва қонунчилик моҳияти - бу аналогияда бевосита тартибга солувчи вазифасини бажарувчи ва ҳуқуқни қўллаш қарорининг ягона ҳуқуқий-меъёрий асоси сифатида ифодаланган ҳуқуқий тамойиллардир" [13].

Ҳуқуқ аналогияси амалда жуда ҳам кам қўлланилади ва шундай фикр ҳам мавжудки, номланган шартнома конструкцияларининг ва мажбурият ҳуқуқи умумий қисмининг салмоқли даражада кўпайиши шароитида унинг ривожланиши ҳақиқатдан анча йироқ [14]. Аммо, номланмаган шартномалардан ҳосил бўладиган ҳуқуқ ва мажбуриятларни тартибга солишда зарурий, ҳатто "ўхшаш" меъёрнинг мавжуд бўлмаслиги, фуқаролик ҳуқуқининг умумий тамойиллари тартибга солиши учун ягона имконият ва баҳсни ҳал қилувчи кафолатга айланади.

Тартибга солишнинг бошқа усули қонунчиликка маълум бўлган шартнома конструкцияси аломатларидан бирига

эга номланмаган шартномаларга нисбатан қўлланилиши лозим. Шу билан бирга қўйидаги тамойилдан келиб чиқиш лозим: агар номаълум мажбурият қонунчиликда назарда тутилган шартнома типига (хил, тур) ўхшаш аломатга эга бўлса, бундай мажбурият тегишли номланган шартноманинг номланмаган турларидан бири бўлиб ҳисобланади. Бундай ноаниқ мажбуриятга нисбатан типик тизимли аломат билан боғлиқ "бирхиллаштирилган" меъёрларни қўллаш лозим" [15], бошқача айтганда, ўхшаш шартномада шундай муносабатларни тартибга солувчи меъёрларни қўллаш лозим (қонун аналогияси).

Ўхшаш ҳуқуқий муносабатлар меъёрларидан фойдаланиб, яъни шартномани қонун доирасидан чиқариб ташлаган аломатлари бўйича, қай даражада ушбу меъёрлар номланмаган шартномаларнинг ўзига хос хусусиятларига мос келишини қиёслаш лозим. Ушбу ҳолатда ўхшаш муносабатлар меъёрлари мажбурият ҳуқуқининг умумий қоидаларига нисбатан махсус қоидалар кучига ва таъсирига эга бўлади. Қўлланилаётган меъёрга, меъёрлар гуруҳига муносабатларнинг қарама-қаршилиги аниқланганда ёхуд шунга ўхшаш муносабатлар улар томонидан тартибга солинмаганлиги сабабли ушбу меъёрларни қўллашнинг имконияти йўқлигида, бундай усул билан камчиликни бартараф этишдан воз кечиш лозим. Бунда мажбурият ҳуқуқининг умумий қисмига, битимлар, мажбуриятлар ва шартномалар тўғрисидаги умумий қоидаларга мурожаат этиш лозим. Шу тарзда, ўхшаш муносабатларда умумий тизимли аломат билан бирлаштирилган, мос келадиган меъёр мавжуд бўлмаганда, шунингдек, тартибга солинувчи ва ҳақиқий муносабатлар бир-бирига

ҳақиқатдан тўғри келмаганда мажбурият ҳуқуқининг умумий қоидаларига муурожаат этиш керак.

Аниқланган тартибга солиш тартибига нисбатан, нима учун биринчи навбатда мажбурият ҳуқуқининг умумий меъёрларини эмас, балки қонун аналогиясини қўллаш лозим деган асосли савол туғилиши мумкин. Чунки биринчиси янги муносабатларга нисбатан бевосита таъсирга эга бўлиши мумкин, яъни тўғридан-тўғри ва биринчи навбатда қўлланилиши мумкин. Ҳақиқатда, лаёқатлилиқ, битимлар, шартномалар ва мажбуриятлар тўғрисидаги умумий қоидаларни писанд қилмаган ҳолда, бир қарашда қонун аналогияси ва ҳуқуқ аналогияси ўртасига мажбурият ҳуқуқининг умумий қоидаларини қўллаш тўлиқ аналогия ва унинг янги қўллаш тартибини киритиш кўриниши мумкин. Шунга қарамасдан, ушбу тартибни энг мақбул деб ҳисоблаймиз.

Ўхшаш шартномалар тўғрисидаги меъёрларни янги шартнома ҳуқуқий муносабатларига (типик бўлмаган шартномаларга) нисбатан қўллаш ҳуқуқ аналогиясини қўллашни истисно этади. Ўхшаш шартномалар меъёрларига муурожаат этиш фуқаролик қонунчилигида аналогия институтини, хусусан, қонун аналогиясини амалга ошириш ҳисобланади. Ўхшаш шартномалар меъёрлари, яъни ўхшаш шартнома муносабатларини тартибга солувчи меъёрлар, ҳеч бир шароитда номланмаган шартномаларга нисбатан тўғридан-тўғри таъсир этувчи меъёр сифатида баҳоланмайди ва баҳоланмайди мумкин эмас. Чунки ушбу меъёрлар билан бошқа, гарчи маъноси бўйича яқин бўлган шартлашувчи томонларнинг муносабатлари тартибга солинади. Маълум бўлган шартномага тааллуқли қоидалар, шунингдек,

бўшлиқсиз бўла олмайди. Чунки қонун чиқарувчи томонидан кўрсатилган муносабатлар доираси мукамал ҳисобланади деб ҳеч ким таъкидлай олмайди. Шунинг учун фуқаролик қонунчилигининг ўрнатилган қоидалари, ҳалоллик, ақл-идрок ва адолат талаблари, уни яқунловчи таркибий қисми сифатида номланмаган шартномаларни (тип, хил, турлар бўйича шартномалар таснифига кирувчи) тартибга солувчи занжирдан чиқариб ташлаб бўлмайди.

Бундан ташқари, ҳозирги пайтда тадбиркорлик соҳасида тажрибанинг шаклланмаганлиги сабабли тадбиркорлик муносабатлари тажрибасини номланмаган шартномаларга нисбатан қўллашнинг имконияти йўқ деган В.А.Писчиковнинг фикрига қўшилиб бўлмайди. Шартнома ФК 354-моддаси мазмунига кўра, номланмаганлик аломатларига жавоб беришини ёдга олиш етарли, ҳатто агар у қонунчилик билан тартибга солинган шартнома типи, хили, турининг қонун билан тартибга солинмаган бир тури ҳисобланса ҳам. Шунинг учун қонуннинг (ҳуқуқнинг) ҳақиқий аналогияси ҳаракатини истисно этиб, тадбиркорлик муносабатлари тажрибасидан шартлашувчи томонлар фойдаланиши учун ҳеч нарса ҳалақит бермайди.

Барча ҳолатда, масалани бундай тарзда назарий жиҳатдан ҳал қилиш қонун меъёрлари билан зиддиятга киришмайди, шунинг учун тақиқланган деб ҳисобланиши мумкин эмас.

Тажриба шаклланганми ёки йўқ, уни "тадбиркорлик хусусиятига эга" номланмаган шартномаларни ҳуқуқий тартибга солиш соҳасидан чиқариб ташлаш мумкин эмас [16]. Шунинг учун, агар шартнома, масалан, шартлашувчи томонлар ўртасида пайдо бўлган баҳсни

ҳал этиш имконини берадиган қонунчилик қонунчилигини қўллаш йўли билан номланмаган шартномани ҳуқуқий жиҳатдан таъминлаганда, улар ўртасида тўқнашув пайдо бўлмаслиги учун меъёрий ҳужжатлар таъсирини мувофиқлаштириш зарур. Шу билан бирга қуйидаги қоидаларни назарда тутиш лозим. Агар ФК унинг тегишли моддаси таъсирига шундай шарт билан имкон берса, яъни, агар қонун (бошқа ҳуқуқий ҳужжат) бошқа нарсани назарда тутмаса, унда ФК меъёрларининг таъсири кўриб чиқиладиган масалага нисбатан фақатгина субсидиар, яъни ёрдамчи аҳамиятга эга бўлиши лозим. Қонун меъёрлари амалда деб тан олинган ҳолатда, фақат агар бошқаси ФК кўрсатилмаган тақдирда - устунлик Фуқаролик кодекси томонида бўлади. Агарда Кодекс тегишли бобда мавжуд бўлган меъёрлар билан бирга бошқа

(махсус) қонун меъёрларини ҳам қўллашни назарда тутса, аммо қайси бири кўпроқ таъсирга эга эканлигини кўрсатмаса, бундай ҳолатда ФК "primus inter pares" тенглар ўртасида биринчи сифатида тавсифловчи умумий қонунчилик қўллаш лозим. ФК дан ташқарида номланган шартномадан қонун аналогияси йўли билан номланмаган шартномани тартибга солиш учун фойдаланиш мумкин, агар қонун чиқарувчи шунга ўхшаш турдаги шартномаларга бағишланган ҳужжатга ФК биринчи қисмида тартибга солинмаган "ва шу билан бирга қонунда (бошқа ҳуқуқий ҳужжатда) бошқа ечимнинг имконияти тўғрисида қўшимча изоҳ берилмаган ечимни қўшган бўлса"[17].

Хулоса тариқасида мамлакатимиз қонунчилигини, айниқса фуқаролик муносабатлари соҳасидаги қонунчиликни доимий такомиллаштириб бориш, бугунги, ўзгаришларга бой бўлган давримизнинг талабларидан бири бўлиб, бу йўналишда янги, муқаддам қонунчиликда мавжуд бўлмаган муносабатларни "легаллаштириш" қонун ижодкорлигинининг тегишли эътибор талаб қилидиган қисми эканлигини яна бир бор таъкидлаш лозим бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Рўзиев.Р.Ж.Фуқаролик ҳуқуқий шартномаларни тизимлаштиришнинг илмий-назарий муаммолари. Ёш олимлар илмий мақолаларни тўплами. 2013. №2-Т: "ТДЮИ"- Б. 80-81.
2. Танага А.Н. Принцип свободы договора в гражданском праве России. - СПб.: "Юридический центр Пресс", 2003.-Б.163.
3. Теория государства и права / Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова.2003-Б.34
4. Иоффе О.Б., Толстой Ю.К. Новый гражданский кодекс РСФСР. JL: Изд-во ЛГУ, 1965, Б. 30.; Красавчиков О.А. Советское гражданское право. Т.1 М.: Высшая школа, 1985.- Б.64-65.
5. Садиқов О.Н. Комментарий к ГК РФ части первой. Изд-е 3-е. М.: Юридическая фирма "Контракт": Инфра-М, 2005.Б.22.
6. Иоффе О.Б. Обязательственное право. М.: Госюриздат, 1975.-Б.38.
7. Қаранг Писчиков В.А. Кўрсатилган асар.-Б.18.
8. Қаранг Писчиков В.А. Кўрсатилган асар.-Б.60.

9. Мисол учун ФК шартномаларни тузилишини ҳужжат алмашинуви орқари амага оширилишини белгилайди, шунингдек мазкур жараёнда алоқа воситалари, мисол учун факс қўлланилиши мумкин.

10. ФК 1-моддасида фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари сифатида фуқаролик қонун ҳужжатлари улар томонидан тартибга солинадиган муносабатлар иштирокчиларининг тенглигини эътироф этишга, мулкнинг дахлсизлигига, шартноманинг эркинлигига, хусусий ишларга бирон-бир кишининг ўзбошимчалик билан аралашшига йўл қўйилмаслигига, фуқаролик ҳуқуқлари тўқинликсиз амалга оширилишини, бузилган ҳуқуқлар тикланишини, уларнинг суд орқали ҳимоя қилинишини таъминлаш зарурлигига асосланиши кўрсатилган.

11. Иванова Б.А. Некоторые проблемы реализации принципа социальной справедливости, разумности и добросовестности в обязательственном праве. ЭБД "КонсультантПлюс".

12. Емельянов В.И. Разумность, добросовестность, незлоупотребление гражданскими правами. - М.: "Лекс-Книга", 2002.-Б.110.

13. Танага А.Н. Принцип свободы договора в гражданском праве России. - СПб.: "Юридический центр Пресс", 2003. Б. 166-167 со ссылкой на Брагинский М.И. Общие положения нового ГК// Хозяйство и право. 1995. №1 Б. 18., Теория государства и права/ Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Первалова. Б.393.

14. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга первая: общие положения. М.: "Статут", 2002.- Б. 136.

15. Романец Ю.В. Система договоров в гражданском праве России. - М.: Юристъ, 2004.-Б.72.

16. Шершеневич Г.Ф. Курс торгового права. Т.Н: Товар. Торговые сделки. - М.: "Статут".

2003. Б. 523. Это обстоятельство указывает, что обычай имел свое непосредственное значение в регулировании непоименованных договоров еще в дореволюционной России.

17. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга первая: общие положения. М.: "Статут", 2002. Б.410-411.